
Ф.Г.Семенченко
*доктор політичних наук,
професор, завідувач кафедри
філософії, політології і права ХНТУ*

ДЕМОКРАТІЯ – ОСНОВОПОЛОЖНА ЦІННІСНА СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Наукове осмислення трансформаційних процесів в Україні вимагає ґрунтовнішого розуміння чинників, які визначають напрями і особливості змін суспільного життя, а також ретельного аналізу такої політичної цінності, як демократія. Згідно з політологічним словником, «демократія (від грецьк. *demokratia* – народовладдя) – державний режим, стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності органів державної влади. Ознаки демократії: панування в державі законності, розвинена система законодавства, високий рівень розвитку прав і свобод людини, дієвість гарантування їх, визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права у процедурах виборів, референдумів тощо» [1, 179].

Отже, під демократією розуміємо політичний режим, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності і свободи і є альтернативою тоталітарно-авторитарному централізму. Демократія дає окремій особі певний рівень свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору і обрання представників влади, свободу слова тощо. В цьому розумінні « демократія – безсумнівна цінність, яка не допускає жодних обмежень. Демократія – це наказ урядові не допускати таких порядків, які б обмежували права і свободи людей» [1, 180].

Проте, як показують науковці (Г.Алмонд, Р.Далтон, Р.Мертон, Дж.Мід, Дж.С.Міль, Дж.Пауелл, К.Стром, А.Токвіль та ін.), коли під демократією розуміють тільки негативну, зворотну проекцію тоталітаризму (тоталітаризм навпаки), вона перетворюється на охлократію. Тому найпершою умовою демократичності суспільства є демократична налаштованість суспільства, відповідний рівень

громадянської культури. Тобто демократія – це й духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки.

Так, відомий французький філософі і дослідник А.Токвіль, вивчаючи феномен свободи, не відокремлював її від аналізу глобальних процесів поширення демократії та рівності, що відбувалися у першій половині XIX століття. Визначаючи демократизацію як загальнообов'язковий напрям розвитку всіх країн, мислитель підкреслював, що людям не лишається нічого іншого, крім як «присотосуватися до того суспільного устрою, який нав'язується їм Провидінням», навіть коли це відбувається «всупереч нашим бажанням». Більш того, він розглядав поступовий розвиток демократичних інститутів влади, звичайно не як найкращий, а як єдиний засіб для збереження свободи і підкреслював, що, «навіть не відчувачи любові до демократичного правління, хіба ми не прийдемо до переконання в необхідності його встановлення, оскільки це найкраще і найправдивіше вирішення проблеми сучасного суспільства?» [2, 237].

Розглядаючи взаємодію таких цінностей, як демократія і свобода, пріоритетною цінністю, А.Токвіль вирізняв свободу. Дж.С.Міль вважав, що Токвіль побоювався як у політичному, так і в розумовому, моральному розумінні не надто великої свободи, а надто легкої покірливості, не анархії, а раболіпства, не надто швидкої мінливості, а китайської сталості [3, 236–237]. Він сприймав демократію обережно, як об'єктивну політичну реалію, до якої необхідно адаптуватися. Вивчаючи політичне життя найпередовішої за того часу країни – США, ілюструючи, як завдяки «законам і особливо моралі народ, що живе в демократичному суспільстві, може зберегти свободу» [2, 237], він висвітлював як позитивні, так і негативні риси демократії. Саме він звернув увагу на проблему функціонування політичної свободи в умовах демократії, показав двоїсту сутність останньої, яка породжує суспільну тенденцію, коли, «підпорядковуючись певним законам, демократія здатна придушити ту саму духовну свободу, розквіту якої так сприяє демократичний суспільний устрій...» [2, 324].

Сьогодні загроза свободі з боку демократичного суспільства є важливою і актуальною проблемою. Послугуючись творчою спадщиною одного із засновників ліберальної ідеології – А.Токвіля, аналізуючи дослідження інших мислителів, як минулого так і сучасників, спробуємо розглянути ті чинники, які можуть породжувати

конфлікти і здійснювати вплив на рівень політичної свободи в демократичному суспільстві.

Найпершим таким фактором є можливий *конфлікт між свободою і рівністю*. За Токвілем, багато хто готовий взяти на себе обов'язки провісників тих нових переваг, що обіцяють людям рівність, і лише деякі наслідуються прозорливо попередити їх про ті лиха, якими рівність загрожує. У суспільній практиці існують «тисячі різноманітних форм реалізації рівності, які не є досконалими, однак від цього не стають менш цінними народам» [2, 371]. Не можна не погодитися з А. де Токвілем, оскільки світова думка виробила чимало визначень рівності: формально-правову, матеріальну, соціальну, фактичну рівність.

Загроза свободі з боку рівності полягає у ймовірності зіткнення та конфлікту цих двох цінностей, наданні переваги одній через ущемлення іншої. Мислитель вважав, що свобода і рівність як суспільні цінності перебувають у складній взаємодії. Рівність у своєму крайньому вираженні збігається зі свободою. Проте любов людей до свободи і схильність до рівності в реальному житті – зовсім різні почуття, і... у демократичних народів ці почуття не однакові за силою та значенням. І це нерідко призводить до того, що чималий ступінь рівності здатен легко поєднуватися з наявністю більш-менш вільних політичних інститутів або навіть з інститутами, цілком позбавленими свободи.

Токвіль порівняв ціннісне ставлення мас до рівності і свободи. При цьому його цікавило питання: «Чому і в яких ситуаціях віддають перевагу рівності перед свободою?» На його думку:

1. В історії народу рівність передувала встановленню свободи. Свобода існувала лише у вигляді ідеї внутрішньої схильності, коли рівність вже закріпилася у звичаях народу.

2. Рівність виявляється пріоритетнішою в періоди суспільних криз і соціальних вибухів, коли стара суспільна ієрархія, яку довго розхитували, остаточно руйнується і бар'єри, що розділяли громадян, нарешті скасовано.

3. Різне розуміння обсягу свободи і обсягу рівності, необхідних для суспільства. Цілком можливо уявити собі, що люди досягли певного ступеня свободи, який їх повністю вдовольняє. Але вони ніколи не встановлять такої рівності, якою б самі були цілком задоволені. Саме з цієї причини прага рівності стає дедалі невгамовнішою мірою того, як рівність стає все більшою реальністю.

4. Різні засоби утвердження і підтримання в суспільстві рівності і свободи. На думку вченого, «політичну свободу потрібно весь час міцно тримати в руках: достатньо послабити хватку, і вона вислизне». Рівність навпаки, дозволяє вірити в їх постійність, стабільність. А.Токвіль вважав, що неможливо користуватися політичною свободою, не сплачуючи певних жертв, і тому ніколи не можна володіти нею без надзусиль. «Свобода має свою ціну», бо вільне життя пов'язане з певними турботами, ризиком, небезпеками, безперервною дією та щохвилинним неспокоєм. Радощі від рівності не потребують ані жертв, ані зусиль – їх породжує кожне незначне явище приватного життя; щоб насолоджуватися цими радощами, людина має просто жити.

5. Різні за строками прояви в суспільному житті позитивних і негативних аспектів рівності і свободи. Те зло, якого завдає свобода, подекуди з'являється негайно. Негативні наслідки свободи бачать усі, і всі більш-менш гостро їх відчують. Те зло, яке може викликати надмірна рівність, виявляє себе поступово. Воно потроху проникає в тканини суспільного організму, вкорінюється в масову свідомість; його можна спостерігати лише іноді, і тоді, коли воно стає особливо руйнівним, то звичка до нього робить людей нечувливими. Те добро, що його приносить із собою свобода, виявляється лише через тривалий час, і тому завжди легко помилитися в причинах, що породили благо. Переваги рівності відчуються негайно, і щоденно можна бачити те джерело, з якого вони виходять.

6. Розрізняють розуміння рівності і розуміння свободи кількістю прихильників і періодом дії. Політична свобода час від часу дає високу насолоду обмеженій кількості громадян. А рівність щоденно наділяє кожну людину безліччю дрібних радощів [2, 271–273].

Мислитель визначав рівність як «рівність умов існування», як «рівні можливості для свого розвитку» [2, 27, 60]. Ідеалом для Токвіля було таке співвідношення між свободою та рівністю, за якого «ніхто не буде відрізнятися від до себе подібних і жодна людина не зможе володіти тиранічною владою, люди будуть цілковито вільними тому, що вони будуть повністю рівними, і вони будуть цілком рівними, тому що будуть повністю вільними» [2, 371]. «Повною свободою», до якої повинне прагнути суспільство, Токвіль вважав реалізацію негативного аспекту свободи, що закріплювалася в широкому спектрі прав і свобод. Під «найбільш повною рівністю» вчений розумів формально-юридичне трактування рівності.

Як зазначав І. Шаблінський, мова у А. Токвіля йшла не про суперечності, несумісність, антагонізм свободи і рівності, а про можливість незлиття їх воедино, одне не завжди може припускати інше [4, 83]. Ми поділяємо думку І. Шаблінського про те, що протиставлення філософом свободи та рівності як несумісних понять виникло через поверхове вивчення праць мислителя і є хибним, бо мислитель лише показав, що рівність певною мірою може поєднуватися з різними типами свободи (або несвободи): це може бути рівність вільних громадян та рівність у рабстві. При цьому французький мислитель наголошував, що рівність неминуче утвердиться в суспільному житті, однак це відбудеться або в тісному поєднанні зі свободою, або без неї. З цього випливає, що кожне суспільство обирає один із двох можливих шляхів демократичного розвитку: в одних суспільствах рівність зіллється зі свободою; іншим загрожує встановлення «нового деспотизму» – спотвореного квазидемократичного режиму.

Поділяючи думку І. Шаблінського, що реалізація в суспільстві рівності не завжди супроводжується забезпеченням свободи, спробуємо розглянути проблему *конфлікту свобода/рівність* у іншому аспекті. Свобода та рівність – багатозначні категорії, які нерідко набувають у масовій свідомості спрощеного та спотвореного тлумачення. Узагальнюючи наукові доробки мислителів минулого, підкреслимо, що певний вид свободи гармонійно поєднується лише з певною формою рівності. Негативна свобода, обґрунтована А. де Токвілем, вимагала як формально-правової рівності, так і певних видів нерівності (соціальної, економічної). Майнова рівність, наголошував учений, ущемлює свободу (додамо – саме негативну, але, зазначимо, цілком природно поєднується з ідеєю позитивної свободи). Тому конфлікт свобода/рівність можна перевести в іншу площину: негативна свобода/майнова рівність, позитивна свобода/формально-правова рівність. Саме в цьому, на нашу думку, і полягає тлумачення проблеми свободи/рівності в трактатах А. де Токвіля.

На сучасному етапі, на наш погляд, *вирішення дихотомії свобода/рівність* має спиратися на певні *принципи*. Вони полягають у розумінні того, що:

1) протиставлення, а тим більше однобічна реалізація в суспільстві одного виду свободи через знехтування іншими є хибними. Парадигма сучасної свободи має базуватися на поєднанні раціональних ідей негативної та позитивної свободи, обґрунтовувати не лише свободу, а й умови її забезпечення;

2) соціальну рівність як необхідну матеріально-правову гарантію можливості користуватися свободою не слід підміняти зрівнялівкою.

Ще одним чинником, що впливає на рівень свободи в демократичному суспільстві, можна вважати *етатизм*.

А.Токвіль гостро критикував державний політичний патерналізм, обґрунтувавши феномен демократичного деспотизму, проникливо передбачивши тоталітарні тенденції першої половини ХХ століття. Одержавлення суспільного життя, на його думку, відбувається завдяки концентрації та централізації всієї політичної влади в руках держави. Поняття «деспотизм» та «централізація» у А.де Токвіля – синоніми. Якщо централізована влада повністю відповідає інтересам та неусвідомленому потягу громадян, «довіра до неї не має меж і люди, віддаючи щось владі, вважають, що віддають це собі» [2, 488].

Вчений вирізнив кілька ситуацій, які, на його погляд, сприяють встановленню надмірно централізованої влади.

1) Так, досить часто під час війни (розширимо цю тезу – під час соціально-економічних криз та потрясінь, тобто надзвичайного стану, який потребує надзвичайних засобів) народи відчують бажання, а частіше і необхідність, у посиленні повноважень центральної влади. «Усі відомі полководці палко любили централізацію, яка збільшувала їхню могутність, а всі великі диктатори любили війну, яка примушувала народи концентрувати всю владу в руках держави» [2, 487].

2) Централізація є особливо сильною тоді, коли рівність починає розвиватися в країні, народ якої або взагалі не знав свободи, або дуже довго жив без неї. При цьому держава з разючою швидкістю акумулює владу і досягає крайніх меж своєї всемогутності.

3) Потяг до централізації виникає в демократичних країнах, в яких принцип рівності став панівним внаслідок насильницької революції. Класи, які управляли місцевими справами, були раптом знищені революційною хвилею. Розгублені, неорганізовані скупчення людей, які не мали поки що ані теоретичного досвіду, ані практики, потрібної для управління цими справами, звернули свій погляд на державу, довіривши їй усі справи і кермо правління. Централізація стала певною мірою необхідністю. Тому вже у своїй першій книзі «Демократія в Америці» А.Токвіль категорично висловлювався проти революційних потрясінь, соціальних вибухів, що викликають потребу в централізації влади і виправдовують її існування. Цю думку мислитель обґрунтував і в наступних творах – «Спогади», «Старий порядок та революція», змальовуючи відцентрові тенденції

у пореволюційну добу.

4) Посиленню централізації може сприяти також егалітаризм. Мірою зрівнювання в того чи іншого народу умов існування окремі індивіди слабшають, тоді як держава в цілому зміцнюється та розширює свої повноваження. Все це, зауважував мислитель, природно породжує у людей епохи демократії дуже високі уявлення про суспільні прерогативи і надмірно скромні – про права особи. Вони охоче миряться з тим, що державна влада, уособлюючи собою все суспільство, несе в собі більше мудрості і знань, ніж будь-хто із людей, що разом і складають це суспільство, і що вести кожного громадянина за руку є не тільки право, але й обов'язок влади. Усяка централізована влада, наслідуючи ці природні інстинкти, потурає схильності до рівності і заохочує її, оскільки рівність значною мірою полегшує дії самої цієї влади, розширює і зміцнює її.

5) Централізована влада може повністю відповідати інтересам та неусвідомленому потягу громадян. Особливо це стосується народів, що протиставляють економічну свободу, як більш цінну, політичній. Зайняті виключно власним добробутом, люди здебільшого не бажають думати про суспільні справи. Тому влада, що впродовж певного часу виявляє піклування про матеріальні статки та гарантує повний порядок в обмін на політичну свободу, матиме підтримку громадян [2, 486–488].

Загрожувати свободі можуть і *соціально-політичні потрясіння*, які відбуваються в суспільстві (*війни, революції*).

Велику французьку революцію А.Токвіль, у душі багатьох консерваторів, оцінював негативно. Саме в ній він убачав причину неможливості французів упродовж першої половини XIX століття встановити в суспільстві реальну свободу. Заперечуючи роль і значення Великої французької революції у модернізації французького суспільства, філософ зазначав, що насправді революція руйнує межі між владою та тиранією, свободою та розбещеністю, правом та свавіллям. Усі революції, на його думку, незважаючи на їх мету і засоби, призводять до знівечення, нівелювання багатьох цінностей разом узятих (морально-етичних, соціально-політичних, ідеологічних та ін.). І навіть тоді, коли ця «велика» революція завершується, впродовж тривалого часу в масовій свідомості лишаються породжені нею «революційні звички», які й надалі підбурюють маси до нових потрясінь.

Саме революції прищеплюють масам смак до «кривавих без-

порядків», породжують свої певні звички, думки, вади, які поступово стають спільним досягненням, незважаючи на характер цієї революції, її цілі та цінності. Якщо народ за короткий час неодноразово змінював уряд, погляди, закони, то громадяни, врешті-решт, набудуть смаку до кардинальних змін у суспільному житті, причому досить швидким та насильницьким шляхом. Тоді вони починають відчувати природну недовіру до демократичних формальностей, повільність та поступовість яких сприймають як безсилля та з нетерпінням переносять тиск законів, які стільки разів порушувалися на їхніх очах. Як приклад А. Токвіль наводить Південну Америку, де впродовж чверті століття одна революція змінювала іншу. Придивившись до напівзлиденного, напівзлочинного життя південноамериканців, мислитель зазначав, що мав спокусу повірити, що для цього народу деспотизм був би благом. Однак ці два слова для А. Токвіля («деспотизм», «благо») не поєднуються. Цікаво, що Дж. С. Мілль названу проблему вирішив протилежним чином: мовляв, якщо народи не досягли певного рівня соціально-політичної зрілості, щоб бути незалежними, то деспотизм для них – «припустима» тимчасова форма правління [5, 210]. Теза Мілля про конструктивні модернізаційні можливості недемократичних режимів є актуальною й досі, особливо для країн, що здійснюють перехід від деспотичних режимів до демократії.

А. Токвіль першим збагнув (і застерігав проти цього), що насильницькі революції замінюють конкретні гуманістичні цінності абстрактними, реальні свободи – подекуди на фіктивні. При цьому він застосовував принцип «суспільної доцільності», «політичної необхідності», без докорів сумління більш швидкого досягнення «загальної мети» для всього людства. Саме тривала та кривава революція, що посилює поляризацію та конфронтацію суспільства, викликає прагнення до поширення повноважень центральної влади під виглядом «незрячої любові до суспільного спокою, нестримної пристрасті до порядку». В цей анархічний час у «непокірних» народів держава постійно розширює свої прерогативи, стає більш нейтралізованою, абсолютною, всемогутньою. В зв'язку з цим А. Токвіль зазначав, що зло, проти якого боролися раніше, лише змінило обличчя, оскільки революції призводять до якісно нового деспотизму, до залежності від всемогутньої держави та чиновника. Крім вищезазначених небезпек випадкового лиха, без якого не може обійтися жодна революція, завжди є вірогідність, зауважує мислитель, породити

постійне лихо, оскільки зберігається тривала небезпека, що революційні інстинкти, ставши більш м'якими та узгодженими, можуть поступово перетворитися в урядові та адміністративні звички вже у пореволюційні часи, мотивуючи це «надзвичайними» обставинами. А.Токвіль передбачав можливість державного терору не тільки як превентивний засіб, але й як організаційний, тобто «засіб керування соціумом» [6, 57].

Загалом, підхід цього вченого до революції, застосований у творі «Демократія в Америці», є таким. Автор згоден, що опір буває чесним, а повстання законним. Він не наполягає категорично на тому, що в період демократії люди не мають права на революції. Але перед тим, як зважитися на «вживання цих небезпечних ліків», необхідно подумати більш ґрунтовно, ніж будь-коли, і, можливо, корисливіше буде стерпіти сьогоденні негаразди [2, 502].

Пропозиція А.Токвіля «терпіти сьогоденні негаразди» є одним із слабких місць у його теорії революції. Адже неможливо визначити межу та час народного терпіння. Але, враховуючи останнє, вчений зазначає, що революція, хоча й «небезпечна», проте є «ліками», тобто не кращим, не гуманним, але можливим, реальним засібом модернізації суспільства та встановлення свободи. А.де Токвіль обережно поділяв загально ліберальну тезу Г.Гроція, Т.Джефферсона, Дж.Локка, Т.Пейна та інших про право на опір, революцію щодо тиранічної влади, яка зневажає права та свободи громадян.

У «Спогадах» та «Старому порядку та революції» А.де Токвіль з позицій консерватизму категорично виступив проти будь-якої революції, розглядаючи її як насилля над законом, застерігаючи, що замість реальних свобод народ отримує псевдосвободу і ще більш тиранічну владу. Під час революції 1848 року А.Токвіль вступив до Партії Порядку, яка виступала за збереження статус-кво. У «Демократії в Америці», де проблема революції постала вперше, філософ однією з причин існування демократії в Америці назвав той факт, що США не знали революцій, які підбурювали суспільний лад в Європі, визріваючи в надрах феодалізму. Мислитель порівнював засоби встановлення та здійснення демократії і свободи в Америці й у Франції. Революція в США була «плодом зрілого та обміркованого потягу до свободи, а не непевного, інстинктивного бажання незалежності». Вона не була викликана прагненням до безладдя, анархії, а, навпаки, «відбувалася під знаком пошани до порядку та законності» [2, 71]. Ідеї та почуття американців філософ вважав

демократичними, тоді як європейці, на його думку, все ще перебувають у полоні «революційних пристрастей та переконань». На це Токвілеве спостереження звертав увагу також дослідник американської політичної культури Л. Харц [7, 65].

Підкреслимо думку філософа, що демократичні народи «люблять зміни, проте побоюються революцій». Тому революції в демократичних країнах є рідкісним явищем. Свою тезу вчений пояснював тим, що основу американського суспільства становить середній клас, який має дуже наполегливе та міцне почуття власності, а звідси й зацікавлений у збереженні суспільного спокою. Тому ідеальним можна вважати те суспільство, де «в кожного було б що втрачати та не було б спокуси когось грабувати. Це багато зробило б для встановлення миру на землі» [2, 459].

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. зал. – К., 2005. – 792 с.
2. Токвиль А. де. Демократия в Америке. – М., 1992. – 553 с.
3. Милль Дж. С. Токвиль и его демократия в Америке // Рассуждения и исследования политические, философские и исторические: В 3-х ч. – СПб., 1864. – Ч. 2. – 360 с.
4. Шаблінський І.І. «Агресія» і «насильство» – поняття не тотожні // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С. 82–91.
5. Милль Дж. С. Утилітаризм. О свободе. – СПб., 1900. – 426 с.
6. Одесский М. Террор как идеологема (к истории развития) // Общественные науки и современность. – 1994. – №6. – С. 155–166.
7. Харц Л. Либеральная традиция в Америке. – М., 1993. – 395 с.

Семенченко Ф.Г. Демократія – основоположна ціннісна складова політичного режиму.

Демократія розглядається як основоположна ціннісна складова політичного режиму. Однак, застерігає автор, якщо її розуміють однобоко, лише як зворотню проекцію тоталітаризму, вона перетворюється в охлократію і завдає реальних загроз свободі й рівності з боку демократичного суспільства.

Ключові слова: демократія, свобода, рівність, політичні цінності, права людини.

Семенченко Ф.Г. Демократия – основоположная ценностная составная политического режима.

Демократия рассматривается как основоположная ценностная составная политического режима. Однако, предостерегает автор, если ее понимают однобоко, лишь как обратную проекцию тоталитаризма, она превращается в охлократию и несет реальные угрозы свободе и равенству со стороны демократического общества.

Ключевые слова: демократия, свобода, равенство, политические ценности, права человека.

Semenchenko F.G. Democracy – the founder of values a component of the political regime.

Democracy is seen as a component of values osnovopolozhnaya political regime. However, the author warns, if it is understood one-sidedly only as the inverse projection of totalitarianism, it turns into a mob rule and is a real threat to freedom and equality on the part of democratic society.

Key words: democracy, freedom, equality, political values and human rights.